

BİR AKADEMİK DİSİPLİN OLARAK İSLÂM TARİHİ

Eyüp BAŞ*

Özet

İslam Tarihi, tarih bilimi gibi geçmişte meydana gelen olaylarla ilgili doğru bilgileri ortaya çıkarır ve bu bilgilere dayalı olarak doğru sonuçlara ulaşmaya çalışır. Söz konusu işleviyle de ilahiyatla ilgili bilim dalları için gerekli olan alt yapıyı hazırlar. Çalışmada genel tarihin bir parçası olan "İslâm Tarihi"nin, çok dikkat edilmeyen akademik yönüne değinilmiştir. Bu yapılırken tanım, tarihçe, içerik, metot, problemler, diğer sosyal bilimlerle ilişki ve kaynaklar gibi açıklayıcı alt başlıklar tespit edilmiştir. Sunulan içerik İslam Tarihi'nin başlı başına bir akademik disiplin olarak önemini ortaya koymakta, alanı tanımak isteyenlere çok yönlü bilgi, literatür ve değerlendirmeler sunmaktadır.

Anahtar sözcükler: İslam Tarihi, İslam tarihçiliği, akademik, tarihçilik, tarih yazıcılığı

Abstract

History of Islam as an Academic Discipline

History of Islam, just like history as a discipline in general, aims at revealing 'true information' about the events having taken place in the past and reaching true conclusions alike. This functionality in question prepares the infrastructure for the academic disciplines required within the framework of divinity. In this study, a relatively less focused academic aspect of 'History of Islam', a subsection of history as a whole, has been dealt with. While doing this, certain explanatory subheadings titled as 'definition, history, content, methodology, problems, interdisciplinary studies with other social fields, resources, etc have been determined. The content presented here indicates the significance of

* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı (bas@divinity.ankara.edu.tr)

History of Islam as an academic discipline and offers multisided knowledge, literature and evaluations to those interested.

Key Words: *History of Islam, Historiography of Islam, Academia, Historiography, History Writing*

SUNUŞ

İslam Tarihi, günümüz ilahiyat bilim dalları içerisinde yer alan önemli bir disiplindir. İlgi duyan herkesin okuma veya yazma etkinliğiyle içerisinde yer alabildiği bu alanın bir de akademik yüzü vardır. Bu yüz özellikle başta ilahiyat olmak üzere edebiyat, tarih, siyaset bilimi, hukuk, sosyoloji ve psikoloji sahalarında yetişen pek çok kişinin tanınması gereken bir yüzüdür. Doğrudan olmasa da ilgilenilen konuların araştırma safhalarında sayılan sahalara ile kimi zaman yolu kesişen İslam Tarihi, tanımı, tarihçesi, içeriği, metodu, problemleri, diğer sosyal bilimlerle ilişkisi ve kaynakları bakımından yeterince tanıtılmış değildir. İşte bu durumu gözetenek özellikle alanı tanımak isteyenlere çok yönlü bilgi, literatür ve değerlendirmeler sunmak amacıyla böyle bir çalışma yapmayı uygun bulduk. İslam tarihçiliğinde ortaya çıkan yazın türlerini ayrıntılı bir şekilde ele aldığımız çalışmayı bazı alt başlıklarla aşağıdaki şekilde sunmak mümkündür.

I. TANIM

Tarih, genel olarak insanlığın başından geçen olayları, söylemlerini, faaliyetlerini, ortaya koyduklarını zaman ve mekanla ilişkilendirerek sebep ve sonuçlarıyla inceleyen bir bilim dalı olarak kabul edilir.¹ Bu tanım genel tarihin bir parçası olan “İslâm Tarihi”ni de doğal olarak ilgilendirir ve içerisine alır.

İslâm bir din olarak, bu dinin peygamberi Hz.Muhammed(SAV)’in tebliğ göreviyle başlamış, o tarihten itibaren bu dinin öğretilerini benimseyen ve hayatlarını buna göre yaşayan insanların yapıp ettikleriyle de tarihi oluşmuştur. Dolayısıyla İslâm tarihi demek Hz.Peygamber’in ve ona inanan bütün insanların, toplumların tarihi, geçmişi demektir. Ne var ki Hz.Peygamber’in dönemi önceki tarihî şartlardan soyutlanamadığı için geleneksel olarak “İslam Tarihi” onun içinde yaşadığı toplumun özellikleriyle/tarihiyle başlamıştır. Neticede günümüze kadar uzanan süreç “İslam Dini Tarihi”ni oluşturmuştur. Bu sürece İslâm’ı din olarak seçen insan ve toplumların, yani “Müslümanların Tarihi” de-

1 Tarih bu anlamdaki tanımları için bkz. Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usûl*, İstanbul 1985, 7-17; Mübahat S. Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usûl*, İstanbul 1991, 1-5.

mek gerektiğini savunanlar da vardır.² Oysa din, kendisini tercih eden, diğer bir ifadeyle yaşatan insan ile var olan bir sistemdir. Dolayısıyla “İslâm Tarihi” denildiğinde zaten insan ve toplulukları bunun içerisinde değerlendirdiğimiz için, “İslâm Tarihi” şeklindeki adlandırmanın eksik veya yanlış olduğunu düşünmek doğru bir yaklaşım olmamaktadır. Çünkü, Kur’ân’da Mâide sûresinin 3, Tevbe sûresinin 74 ve Hucurât sûresinin 17. âyetlerinde “İslâm” ile “Müslüman” kavramlarının birbirlerinin yerine ve aynı anlamda kullanıldığını görmekteyiz.

“İslam Tarihi” adlandırması, öğretim sistemlerinde bir ders adı olarak yer almanın yanı sıra, birçok müellif tarafından eserlerine, cilt cilt yayınlanan kitaplarına isim olarak tercih edilmiş bulunmaktadır. Günümüzde de hem İslâm dünyasında, hem de bu dünyanın dışında, “İslâm Tarihi” deyimini yaygın olarak kullanılmaktadır. Hatta birçok üniversitede bir bilim dalı adı olarak benimsenmiş durumdadır.³

Yapılan bütün tanım çalışmalarını dikkate alarak, “İslam Tarihi” için, İslam dininin 610 yılında Hz.Muhammed’e vahy edilmeye başlamasından modern zamanlara kadar uzanan süreçte, İslam dinini benimseyen bölge ve toplumlar ile bu toplumların İslam çatısı altında ortaya koyduğu her tür düşünce ve etkinliği barındıran tarih koludur demek mümkündür.

İslâm tarihi denilince, en geniş anlamı ile Hz. Muhammed ile birlikte gelişen olaylar ve İslâmiyet’in yayıldığı topraklarda, yani İslâm dünyasında meydana gelen olaylar ile İslâm kültür ve medeniyeti anlaşılmaktadır. Bu bakımdan “İslâm Tarihi” ifadesinde, sadece İslâmî tarih veya Müslümanların tarihi yer almamakta, dahası yalnızca Arap tarihi kastedilmemektedir. Çünkü İslâm tarihi kavramı, dinî, millî ve lengüistik açılarından hem İslâmî tarih ve Müslümanların tarihinden, hem de Arap tarihinden daha geniştir. İçerik bakımından da İslam tarihi, sadece İslâmî tarih ve Müslümanların tarihini değil, daha geniş anlamı ile İslâm dünyasını ilgilendiren tarihi olayların bütününe içine alır.⁴ Bu itibarla, Arapların yanı sıra Müslüman olan diğer milletlerin de içinde yer aldığı dönemin olayları ile bu dönemlerde yaşayan Müslim ve gayr-i Müslim diğer toplumların tarihleri de ilişkileri açısından İslâm tarihi içinde incelenir.⁵ Zira İslâm

2 Bu konudaki tartışmalar için bkz. Mehmet Şeker, “Neden ‘İslam Tarihi’?”, İSTEM, I/ 2, (2003), 69-70; Şaban Öz, *İslâm Tarihi Metodolojisi*, İstanbul 2010, 13-15.

3 Mehmet Şeker, “Neden ‘İslam Tarihi’?”, 69.

4 Mehmet Şeker, “Neden ‘İslam Tarihi’?”, 73.

5 Hamilton A.R.Gibb, *İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, çev. K.Durak-A.Özkök-H. Yücesoy-K.Dönmez, İstanbul 1991, 20

dünyasında, daha İslâm'ın doğuşundan itibaren var olan gayr-i müslim unsurları dışarıda bırakmak ve Müslüman olanların İslâm'dan önceki yaşamlarını ve tarihlerini görmezlikten gelmek İslâm tarihinin eksik kalmasına sebep olur.⁶

II. TARİHÇE, METOT VE İÇERİK

İslâm tarihçiliğinin tarihî süreç içerisinde kaydettiği gelişmeler, onun metot ve içerik bakımından gösterdiği değişimle paralel olarak ele alınıp değerlendirilmek durumundadır.

Kur'ân-ı Kerim'in içeriği ile Hz.Peygamber'in hayatı, bir peygamber olarak şahsiyetinin arz ettiği hususlar, İslâm tarihçiliği alanındaki gelişmelerin esasını teşkil etmiştir. Bu iki ana unsur yanında, Kur'ân'ın nazil olduğu Arap toplumunun İslâm öncesi durumu; Hz.Peygamber'den sonra İslâm ümmetinde icmâ anlayışının gelişmesi; Mekke'den Medine'ye (M. 622) hicret'in, tarih ve takvim başlangıcı olarak kabul edilmesi; Dîvan Teşkilatı'nın kurulması; fetihlerle İslâm devletinin kısa bir zamanda imparatorluk haline gelmesi; Müslümanların çeşitli dinî ve siyasî meselelerde görüş ayrılıklarına düşmeleri; farklı medeniyetlerle temasa geçmeleri; Arap olmayan unsurların (Mevâlî) İslâm'ı kabul etmeleriyle başlayan ihtilaflar ve Şuûbiye hareketi gibi hususlar müslüman Arap dünyasında tarih yazıcılığının doğuş ve gelişmesini, gerek içerik ve tür, gerekse tarih felsefesi yönlerinden etkilemiş belli başlı faktörler olmuştur.⁷

Belirtilen faktörlerin etkisiyle birlikte, geçmişte İslâm tarihinin içeriğinin daha çok Müslüman yöneticilerin siyasî etkinliklerinin oluşturduğu söylenebilir. Bu nedenle de Müslüman tarihçiler, eserlerinde genelde iç ve dış siyasî olaylar üzerinde durmuşlardır. Örneğin bir devletten söz edilirken, ağırlıklı olarak o devletin kuruluşu, hükümdarları, bu hükümdarın komşu ülkelerle daha çok savaş nedeniyle ortaya çıkan diplomatik ilişkileri, kısmen de iç isyanlar karşısındaki faaliyetleri anlatılmıştır.⁸

6 Mehmet Şeker, "Neden "İslam Tarihi"?", 73.

7 Mustafa Fayda, "Siyer Sahasındaki İlk Telif Çalışmaları", *Uluslararası 1. İslâm Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, İzmir 1985, 357. Söz konusu faktörler hakkında geniş bilgi ve değerlendirmeler için bkz. Şevkî el-Cemel, *İlmü't-Târih*, Kahire 1982, 28-30; Muhammed Abdülkerim el-Vâfi, *Menhecü'l-Bahs fi't-Târih ve't-Tedvinü't-Târihi inde'l-Arab*, Bingazi 1998, 231-244.

8 İbrahim Sarıçam-Mehmet Özdemir, *İslâm Tarihine Giriş*, Yayınlanmamış Ders notları, 1.

Müslüman tarihçiler, eserlerinde yer yer askerî ve siyasî olaylar dışında bilgiler aktarmış olmalarına rağmen, hanedan ve devlet tarihlerini anlatırken müstakil olarak onların ekonomik, sosyal ve kültürel anlamdaki yapılarını işlememişlerdir. Son birkaç yüzyıl içerisinde ise bu anlayış değişmiş, dünyanın değişik bölgelerindeki Müslüman toplumların gündelik yaşamına ve kültür birikimlerine ışık tutan, ekonomik, sosyal ve kültürel konular İslâm tarihi eserlerinde yer almaya başlamıştır.

Tarih, yazılış tarzlarına göre genel olarak rivayetçi, öğretici, araştırmacı ve sosyolojik olmak üzere dört grupta değerlendirilir:

1. Rivayetçi/Hikâyeci tarih yazımı: Olayların olduğu gibi nakline dayanır. Olayları tetkikle ve sistemleştirmekle uğraşmaz. Sebep-sonuç ilişkisi üzerinde durmaz. Bu şekilde tarih yazımı her millette tarih yazımının en eski şeklidir.
2. Öğretici (Pragmatik) tarih yazımı: Geçmiş olaylardan ders almak, geleceği doğru çizebilmek, okuyucuya ahlâkî duygular aşılayabilmek amacıyla yazılır.
3. Araştırmacı (neden-nasıl) tarih yazımı: Olayların anlatımı yanında çıkış sebeplerini, olayları hazırlayan etkenleri, sebep ve sonuçları arasındaki bağıntıyı araştırır.
4. Sosyolojik tarih yazımı: Olayların arkasında gizlenmiş tarihî kanunları ortaya çıkarma yönüne önem verir. Marksist ve materyalist tarihçiler bu son metodu benimsemişlerdir.⁹

İlk dönem İslâm tarihçileri metot olarak genellikle rivayetçi tarzı benimsemişlerdir. Bu metoda bağlı olarak, olaylarla ilgili bilgileri çok fazla yorumlamadan, yıllara göre düzenleme ve aktarma yoluna gitmişlerdir. Ortaçağda İslam dünyasında yazılan genel İslam tarihi eserlerinin çoğu böyledir. Taberî'nin *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* (Milletler ve Hükümdarlar Tarihi) adlı eseri bu tarzın en güzel örneğidir.¹⁰ Rivayetçi tarzda, Müslümanların Hz. Peygamber'in sözlerinin sağlamlığını tespit amacıyla meydana getirdikleri hadis usûlü zamanla etkili olmaya başlamıştır. Bu sayede İslâm dünyasında rivayetleri tenkit usûlü gelişmiştir. Hadis rivayetlerinde kullanılan sened usûlü, çoğu tarihçinin

9 Tarih yazım tarzlarıyla ilgili yaklaşımlar için bkz. Zeki Velidi Togan, *Tarihî Usûl*, 2-4; Mübahat S. Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usûl*, 5-9.

10 İbrahim Sarıçam-Mehmet Özdemir, *İslâm Tarihine Giriş*, 1; Geniş bilgi için bkz. Hasan Kurt, "Taberî'nin Tarih Anlayışı", *İslâmî İlimler Dergisi*, 2008, C. III, S. 2, s. 89-103.

rivayet sistemi üzerinde etkili olmuştur. Bununla birlikte, günümüzdeki neden-nasıl tarih anlayışıyla büyük ölçüde örtüşen yaklaşım tarzları da gelişmiştir. İbn Miskeveyh, İbn Haldûn, Kâfiyeci ve Sehâvî'nin bu hususta dikkate değer görüşleri vardır.

İbn Miskeveyh (ö. 1030) *Tecâribü'l-ümem ve Teâkubu'l-himem* adlı eserinin önsözünde ve muhtevasında, rasyonalist kritik düşüncesini hakim kılmıştır. Koyu İran milliyetçisi olduğu için Büveyhoğularının (932-1062) tarihteki rolünü büyütmüş ise de, efasane ve hurafelerin düşmanı olduğundan, tarihî olayları izahta tecrübe ve mukayeseye dayalı kritik usûlünü benimsemiştir. Devlet idaresi, milletlerin yükselme ve çöküş sebepleri üzerinde durmuş, yer yer bunları aydınlatmaya çalışmıştır. Ona göre tarih bir nakil değil, yorumdur. Tarihçilikte amaç geçmiş olayları doğru tespit etmek, bunları sebepleriyle açıklamak, nihayet bu olaylara dayanarak gelecek için varsayımlar üretmektir. Tabiatı olduğu gibi tarihte de tesadüfe yer yoktur. Tarih, milletlerin sebepler zincirine dayanan belgesidir. Bu belge yorumlanırken dönemin ahlak, ekonomi ve toplum psikolojisiyle ilişkileri kurulmalıdır.¹¹

İbn Haldûn (ö. 1406) tarih felsefesini ve usûlünü müstakil bir konu olarak ele alıp inceleyen İslâm âlimi ve tarih yazarıdır. *Unvânu'l-İber* adlı genel tarih eserinde rivayetçi olmaktan kurtulamamış olsa da, bu eserin mukaddimesinde üzerinde durduğu felsefî ve sosyolojik konularda olaylar arasında sebep-sonuç ilişkisini aramış ve tarihte kritik üzerinde durmuştur. O, metodoloji meselesinde özellikle şu iki esas üzerinde durmuştur. Birincisi; kaynakların tenkidi ki, bu yolla doğru yalandan ayırt edilmiş ve haberlerin gerçeğe uygun olup olmadıkları tespit edilmiş olur. İkincisi; sebep-sonuç bakımından olaylar arasındaki ilişkilerin tespitidir.¹²

Bergamalı Kâfiyeci (ö. 1474) *el-Muhtasar fî ilmi't-târîh* adlı eserinde tam anlamıyla tarih metodolojisini tedvin etme konusunu ortaya koymuştur. O, tarihi bir ilim olarak kabul etmiş ve kendinden öncekilerin bu ilmin kural ve usûlünü belirleme işini yapmamış olmalarını eleştirmeyi bir tarafa bırakmayı önermiştir. Çünkü ona göre zaman hayli ilerlemiş, çok zengin bir haber yığını ve bunlara ilişkin eserler ortaya çıkmış, uydurmacılık ve sahtecilik çok ilerle-

11 İbrahim Sarıçam-Mehmet Özdemir, *İslâm Tarihine Giriş*, 2; Geniş bilgi için bkz. İlyas Akyüzöğlu, *İbn-i Miskeveyh Ve Tarih Anlayışı*, Ankara Ün. Sosyal Bilimler Enst. İslam Tarihi ve Sanatları (İslam Tarihi) Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2003, 57-72.

12 İbrahim Sarıçam-Mehmet Özdemir, *İslâm Tarihine Giriş*, 2; Geniş bilgi için bkz. İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, Beyrut 2006, I, 9-35.

miştir. Bu şerefli ilim üzerinde çalışırken gelişigüzel hareket etmenin, geceleyin yaş ve kurusunu ayırmadan odun toplayan adam gibi yalan-yanlış haberleri toplamanın tarih ilmine yakışmadığını belirten Kâfiyeci, Fıkıh, fıkıh usûlü ve nahiv için usûller ve kurallar tespit edildiği gibi, tarih için de kural ve usûller tespit edilmesi gerektiği üzerinde durmuştur.¹³

Sehâvî (ö. 1499), İslâm ilimleri açısından tarih ve tarihçiliğin önemini ortaya koymak amacıyla kaleme aldığı eserinde, tarihin tanımını, amacını ve önemini kaydetmiştir. Tarihe bir hadisçi bakış açısıyla ve daha çok, hadislerin sıhhatini tespit amacıyla yaklaşmıştır. Modern tarih usûlü yönünden başarılı tanımlamalar yapmıştır. Tarihin savaş ve fetihlere dair rivayetlerden ibaret olmadığını, insan topluluklarının düşünce hayatı tarihini içine alması gerektiğini anlatmış, tarihte kritik meselesini izah etmek üzere bazı örnekler vermiştir. Bu örneklerden birinde, Halife Kâim Biemrillah zamanında 1055 yılında Bağdat'ta Yahudilerin, başvezir Ebu'l-Kâsım Ali'ye müracaat ederek Hz. Muhammed'in Hayber'in fethinde kendilerini cizyeden muaf tuttuğunu ve bir berat verdiğini belirtmesinden bahsetmiştir. Yahudiler söylediklerini teyid için güya birçok sahabe tarafından imzalanıp tasdik edilen bir şehadetname arz ederler. Sehâvî burada, konuyla ilgili bilirkişi olarak tayin edilen ünlü tarihçi Hatîb el-Bağdâdî'nin vesikadaki imzalar arasında daha Hayber'in fethinde henüz Müslüman olmamış Muaviye'nin, ayrıca Hayber'in fethinden önce vefat etmiş bulunan Sa'd b. Muaz'ın da bulunduğunu ifade ederek şehadetnamenin sahte olduğunu ispat etmesine dikkat çekmiştir.¹⁴

Günümüz İslâm tarihi çalışmalarında artık ağırlıklı olarak araştırmacı(neden-nasilci) tarihçiliğin yöntemleri kullanılmaktadır. Araştırmacı tarihçiliğe göre hareket eden İslâm tarihçisi, sırf olaylarla ilgili bilgileri kaydetmekle yetinmez. Her şeyden önce bilgi kaynaklarını (kitap, risale, şiir divanı, resmî yazılar; kap kacak, çanak çömlek, para, heykel gibi müzelik malzeme vs.) eleştirel bir gözle inceler. Örneğin; Abbasîleri konu edinen bir kaynak kitap eline geçtiğinde, bu kaynağın yazarının kimliğini, tarafsız biri olup olmadığını, dini eğilimlerini, Abbasîlere bakışını öğrenmeye çalışır. Çünkü yazarın bazı özelliklerinin kaynağa yansımaya olasılığı her zaman vardır. Bu nedenle kaynağı daha iyi tanımak için mutlaka yazarını da iyi bilmek gerekir. Ardından İslam tarihçisi; kitaptaki bilgileri doğru ve tarafsız olup olmaması açısından değerlendirir. Elindeki diğer

13 Geniş bilgi için bkz. Kasım Şulul, *Kaifiyeci'de Tarih Usulü*, İstanbul 2003.

14 Muhammed b. Abdurrahman es-Sehavi, *el-l'lan bi't-tevbihi li-men zemme ehle't-tarih*, thk. M. Osman el-Huş, Kahire 1989, 24-25.

kaynaklarla ilgili olarak da benzer bir yol izler. Bundan sonra olayların nedenlerini, oluş şeklini ve sonuçlarını saptamaya çalışır. Bütün bu aşamalarda İslam tarihçisi, bilimsel tarafsızlık ilkesine bağlı kalır.¹⁵

Gerek ilk dönemlerde gerekse sonraları İslam tarihçilerine göre bir tarihçi-de bulunması gereken özellikler ise şöyle sıralanabilir:

1. Veri kullanımında seçici olmalı, rivayet edene ve içeriğe dikkat etmelidir,
2. Veriyi ideolojik amaçlar için kullanmamalıdır,
3. Donanımlı olmalıdır,
4. Tarafsız olmalıdır,
5. Doğru sözlü olmalıdır,
6. İşlediği konuya hâkim olmalıdır,
7. Bilim diline sahip olmalıdır.¹⁶

İslâm tarihçiliğinde içerik oluşumu ve gelişimi, süreç içerisinde ortaya çıkmış yazın türleri ile takip edilebilmektedir ve başlıcaları şunlardır:

1. Siyer-Megâzî Türü: Hz.Peygamber'in sözlerine, hareketlerine, ferdin yaşayışına örnek olan hayatına gösterilmiş olan ilgi neticesinde onun hayatı, megâzî (askerî seferler) adını taşıyan bir dizi eserde ele alınmıştır.¹⁷ Bu tür eserler nedeniyle, İslâm tarihçiliğinde bilimsel tarihçiliğin başlangıcı, biyografik tarzda olmuştur denilebilir. Ek olarak hadislerin toplanması ve tedvininde göz önünde bulundurulmuş isnad (bir hadis veya haberi söyleyenine nispet etmek) kullanımı, Araplar arasında tarihî bilgilerin niteliğinde ve eleştirel bütünlüğünde önemli bir değişimin yaşandığını göstermiştir. Söz konusu durum, tarihî yöntem üzerinde kalıcı bir etkide bulunan hadis ile tarih bilimlerinin ilişkisini net olarak ortaya koymuştur.

15 İbrahim Sarıçam-Mehmet Özdemir, *İslâm Tarihine Giriş*, 2.

16 Bu özelliklerin ayrıntılı açıklamaları için bkz. Mahfuz Söylemez, "Klasik Dönem İslam Tarihçilerinin Tarih Anlayışı", *İslâmî İlimler Dergisi*, C. III, Yıl: 3, S. 2, Güz 2008, 25-27.

17 G. Levi Della Vida, "Sîre", *İA*, İstanbul 1967, X, 700; Nihad M. Çetin, "Arap (Edebiyat)", *DİA*, İstanbul 1991, III, 298-299. Bu konuda geniş bilgi için ayrıca bkz. Joseph Horowitz, *el-Megâzî'l-Ülâ ve Müellifihâ*, terc. Hüseyin Nassâr, Mısır 1949, 2-36; J.C. Hearnshaw, *İlmu't-Târih*, çev. Abdülhamid el-Abbâdî, Mısır 1937, 53-54; Abdülaziz ed-Dûrî, *Bahsün fî Neş'eti İlmi't-Târih inde'l-Arab*, Riyad 2000, 21-37; N.A.Fâruqî, *Early Muslim Historiography*, Delhi 1979, 24-28; Şevkî el-Cemel, *İlmu't-Târih*, 28-31; Mustafa Fayda, "Siyer Sahasındaki İlk Telif Çalışmaları", 357-367; Faruk Hamâde, *Mesâdiru's-Sîre*, Rabat 1989, 66-72.

Zamanla Hz.Peygamber'in hal tercümesi için kullanılan "siyer" ıstılahıyla birlikte anılan megâzî tarzı eserlerin¹⁸, başına diğer peygamberler hakkındaki bilgiler, sonuna da ilk halifelere dair kısımlar eklenmiştir. Böylece Hz.Peygamber'in hayatından ve İslâm'ın ilk asrından bahseden bu eserler, derinlik ve devamlılık kazanan birer tarih eseri hüviyetine bürünmüşlerdir. Bunlardan ilki İbn İshak (ö.768)'ın *Kitâbü'l-Megâzî*'sidir. İbn İshak, selef ve çağdaşlarından daha kapsamlı bir anlayışla eserini üç kısma bölmüş, ilk kısmı Hz.Âdem'den itibaren diğer nebîlere ayırarak Hz.Peygamber'in hayatını son iki bölümde, uzun bir nebîler zincirinde son ve en önemli halka olarak ele almıştır.¹⁹ İbn İshak'ın, rivayetleri seçme ve birbirleriyle olan farklılıklarını ilişkilendirmede özel çaba sarfetmesi de onu öne çıkaran özelliklerindendir.²⁰ Dolayısıyla sistemli siyer-megâzî yazıcılığının İbn İshak ile başlamış olduğunu söyleyebiliriz.

2. Tabakât ve Terâcîm Türü: İslâm tarihçiliğinde "tabakât-terâcîm" türü olarak adlandırılan bu çalışmalar müstakil olarak muhaddisler, müfessirler, nahivciler, şairler, filozoflar ve tabipler gibi çeşitli meslek ve zümrelere mensup kişilerin hayat hikayelerini ele almışlardır. Bu eserlerde, siyasî ve askerî olaylara ancak söz konusu alanlardaki meşhur kişilerin hayat hikayelerinde yer yer değinilmiştir. İlk örnekleri sahâbe ve tâbiine ait olanlardır ve siyer-megâzî eserlerinin yazılmasının hemen akabinde telif edilmeye başlanmışlardır.²¹

3. Genel Tarih Türü: Siyer-megâzî yazıcılığı içerisinde bahsettiğimiz İbn İshak'ın eseri, her ne kadar megâzî türünde olsa da, bahsettiğimiz özelliğiyle sonraki kuşaklarda tarih çalışmalarının alanının genişleyeceğinin işaretini vermiştir. Zira onun en ünlü halefi Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî (ö.822) de eserinin adı *Kitâbü'l-Megâzî* olmasına rağmen, Hz.Peygamber'in seferlerinin yanısıra, daha sonra İslâm tarihinde meydana gelen olayları Harun Reşid'in halifeliğine kadar getirerek sefeli gibi genel tarih kitaplarının fikrî ve ilmî alt yapısını oluşturmuştur.²² Ayrıca *Kitâbü'l-Megâzî*'sinin başında en çok rivayet

18 Della Vida, "Sîre", *İA*, X, 699.

19 İbn İshak, *Sîretü İbn İshak el-Müsemma bi Kitâbi'l-Mübtade' ve'l-Meb'as ve'l-Megâzî*, thk. Muhammed Hamidullah, Konya 1981. Yazar ve eser hakkında geniş bilgi için bkz. Mustafa Fayda, "İbn İshak", *DİA*, İstanbul 1999, XX, 93-96; J. Horovitz, *el-Megâzî'l-Ülâ ve Müellifühâ*, 84-87; Gholam Rasul, *The Origin and Development of Muslim Historiography*, Dhaka 1984, 11-14; Faruk Hamâde, *Mesâdiru's-Sîre*, 72-74.

20 J. Horovitz, *el-Megâzî'l-Ülâ ve Müellifühâ*, 94-95.

21 I.Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, çev. Azmi Yüksel-Rahmi Er, Ankara 1993, 136.

22 Gibb, *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, 130.

aldığı 25 kişinin adını sıralaması, sened kaygısını ve inandırıcılık endişesini taşıdığını gösteren önemli bir husustur.²³ Geniş bir şekilde tüm olayları ihtiva eden ve daha önceki eserlerden istifade edilerek hazırlanan genel tarih kitapları, Hicrî II. asırdan itibaren telif edilmeye başlanmış, III. asırda ise artık daha geniş anlamda, yani sîre, megâzî, ensâb şecereleri, hadis ve tarihî rivayetlerden oluşan malzemeler üzerine kurulu olarak yazılan eserler vücuda gelmiştir. Örneğin eserlerinde sağlam bir tenkit zihniyetini aksettiren Belâzurî (ö.892) idarî teşkilata, sosyal şartlara, kültür ve medeniyet tarihi unsurlarına da yer vermiştir. Yakubî (ö.905) ve Mes'ûdî (ö.956) gibi bilgilerini uzun seyahatlerle toplamış olanlar, tarihle coğrafya arasında, an'anesi Osmanlı müelliflerine kadar devam edecek bir bağ kurmuşlardır.

Aynı yüzyılda Taberî (ö.923), kendisinden önce İbn Kuteybe (ö.890) ve Dineverî (ö.895) gibi olayları yıl yıl anlatan genel tarih yazarları bulunmakla birlikte, kendi zamanından önceki devirler hakkında temel kaynak olacak meşhur eserini vücuda getirmiştir. Olayları hicretten itibaren yıl yıl sıralayan genel tarih niteliğindeki büyük eseri, daha sonraki tarihçiler için klasik bir tarih numunesi olmuştur. İbn Miskeveyh (ö.421/1030) ve İbnü'l-Esîr de hicrî IV. (m. X) yüzyıldan önceki devirler için tarihî malzemeyi büyük ölçüde Taberî'den özetleyerek almışlardır. Daha sonra vekâyinâme tarzında genel tarih yazan İbnü'l-Cevzî (ö.597/1200), Sibt İbnü'l-Cevzî (ö.654/1257), Ebü'l-Fidâ (ö.732/1331), İbnü'l-Verdî (ö.749/1348), İbn Kesîr (ö.774/1373), İbn Haldun (ö.808/1406), Aynî (ö.855/1451) gibi pek çok tarihçi de birbirini takip etmiştir.²⁴

Bu durum aynı zamanda, Taberî'den sonraki hiçbir tarih yazarının, İslâm'ın ilk dönemi için farklı materyaller araştırmak ve toplamak gayretine girmemiş oldukları anlamına gelmektedir. Zira onlar, materyallerini ya Belâzurî'den ve Taberî'den çıkarmışlar ya da eserlerine Taberî'nin bıraktığı yerden başlamışlardır.²⁵

4. Vefeyât Türü: Tabakât-terâcim eserleriyle içerik olarak kısmî benzerlik arzeden vefeyât kitaplarında, meşhur kişilerin hayat hikayelerinden bahsedilmekle beraber, esas nokta kişilerin vefat tarihlerini vermektir. Bu türdeki en önemli eserler de İbn Hallikân (ö.681/1282)'ın *Vefeyâtü'l-A'yân*, İbn Şâkir

23 Vâkıdî, *Kitâbü'l-Megâzî*, thk. Marsden Jones, Beyrut 1984, I, 1-2; J.Horovitz, *el-Megâzî'l-Ülâ ve Müellifühâ*, 120.

24 J.C. Hearnshaw, *İlmü'l-Târîh*, 67-68; Gholam Rasul, *The Origin and Development of Muslim Historiography*, 30-41; Faruk Hamâde, *Mesâdiru's-Sîre*, 111-123; Nihad M. Çetin, "Arap (Edebiyat)", III, 299.

25 Gibb, *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, 135.

el-Kütübî (ö.764/1362)'nin *Fevâtü'l-Vefeyât* ve Safedî (ö.764/1362)'nin *el-Vâfi bi'l-Vefeyât* adlı eserleridir.

Burada yeri gelmişken belirtilmesinde yarar olan bir husus vardır. Daha önce ifade edildiği üzere Arapların ensâba olan ilgileri, tabakât-terâcim ve vefeyât türlerinde müstakil eserler kaleme alınmasına etki etmekle kalmamış, bu eserlerde bulunan bilgiler zamanla genel tarihlerin içerisinde de yer almışlardır. Örneğin İbnü'l-Cevzî (ö.579/1183), İbnü'l-Esîr (ö.630/1232), Zehebî (ö.748/1347), İbn Kesîr (ö.773/1372) gibi pek çok genel tarih yazarı, olaylarını anlattıkları her yılın sonunda, o yılda vefat eden kişilerden bahsetmişlerdir.²⁶

5. Neseb Türü: Yukarıda belirtildiği üzere Araplar, İslâm öncesinde yaşanan kabileler arası rekabet nedeniyle neseb ilmine çok önem vermişler, bu bilgileri şifâhî (sözlü) olarak nesilden nesile aktarmışlardır. Hz.Ömer zamanında kurulan Divan'a müslümanların kaydedilmesi görevi de bu nedenle neseb ilmine vakıf Kureyşli Nessâblara verilmiştir. Dolayısıyla divanın teşekkülüyle neseb şecereleri ve bilgileri yazılı hale gelmişlerdir.²⁷

Ayrıca evlilik, miras, vakıf ve hukuk gibi konularda, özellikle de Hz.Peygamber'in soyunu tanımada neseb bilgisine ihtiyaç vardır. Bu gibi ihtiyaçların karşılanması yanı sıra, sayıları gittikçe artan şahsiyetlerin doğru teşhisini ve mütemadiyen yığılan hal tercümesi malzemesinden kolaylıkla istifadeyi sağlamak için lakaplara göre alfabetik olarak tertip edilmiş çalışmalara ihtiyaç duyulmuştur. Bu fikrî temelden hareketle vücuda getirilmiş neseb kitapları, şecereleri verilen şahıslarla ilgili bilgileri ihtiva ederler. Bu bakımdan neseb ilmi ve bu alandaki eserler İslâm tarihi araştırmaları için son derece önemlidirler.

6. Futûhât Türü: Hz.Peygamber döneminden sonra fethedilen yerler, fetihlerin nasıl gerçekleştiği, fetheden kumandanın tutumu, yaşanan diplomatik olaylar, fethedilen yerin coğrafi durumu gibi pek çok bilginin yer aldığı kitaplardır.

7. Bölge ve Şehir Tarihi Türü: Müslümanların şehir ve bölge tarihleriyle ilgileri, İslâm'ın ilk dönemlerine kadar ulaşmaktadır. Bilinen ilk eser de Hasan el-Basrî (ö.110/728)'nin *Fazîletü'l-Mücâvere fî Mekketi'l-Mükerrreme* adlı ese-

26 Sahâvî, *el-I'ân bi'l-Tevbîh limen Zemme't-Târih*, 179-185; M.A. el-Vâfi, *Menhecü'l-Bahs fî'l-Târih*, 293, 299-302.

27 N.A.Faruqî, *Early Muslim Historiography*, 49-51.

ridir. Tarih yazıcılığı içerisinde önemli bir yere sahip olan bu tür eserlerde, bir şehir veya bölgenin siyasî, sosyal, iktisadî ve ilmî alanlarda geçirdiği evreler, gelinen nokta itibarıyla önemi, orada yetişen önemli şahsiyetlerin icraatları ile bölgenin fizikî şartları ve imkanları konu edilmiştir. Bu eserlerin kaleme alınışlarında kabilecilik ve bölgecilik taassubunun da etkili olduğu belirtilmesi gereken bir husustur.²⁸ Özellikle siyasî otoritenin merkezi olma veya olamama gibi çekişmelerin, bazı müellifleri yaşadıkları bölge veya şehrin siyasî, dinî, içtimai ve coğrafi birtakım özelliklerini öne çıkarma düşüncesine sevk etmesi söz konusudur. Ancak neticede bu müellifler buldukları hemen her rivayeti toplama ve eserlerine kaydetme çabasına girmişlerdir ki, bu çaba zaten var olan metin tenkidi eksikliğinin, hissî anlatımın, aşırı övmenin ve hatta uydurma bilgilerin bu tür eserlerde fazlaca bulunmasına sebep olmuştur.

İslâm tarihçiliğinde zikre değer önemli şehir ve bölge tarihi eserleri Ezrakî (ö.222/837)'nin *Ahbâru Mekke*, İbn Şebbe (ö.262/876)'nin *Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvere*, Ezdî (ö.334/945)'nin *Târîhu'l-Mevsıl*, Bağdâdî (ö.463/1070)'nin *Târîhu Bağdâd*, İbn Hayyân (ö.469/1076)'ın *Kitâbü'l-Muktebes fi Târîhi Ricâli'l-Endelus*, İbn Asâkir (ö.571/1175)'in *Târîhu Dimeşk* ve İbnü'l-Adîm (ö.660/1262)'in *Buğyetü'l-Taleb*'i ve yine yazarın kendi yaptığı ihtisarı olan *Zübdetü'l-Haleb min Târîhi'l-Haleb* adlı eserleridir.²⁹

Yukarıda sıralanan yedi madde dışında fihrist, fiten ve melâhim kitapları,³⁰ harac ve emvâl kitapları,³¹ coğrafya kitapları, rihle (seyahat) kitapları, şemâil ve delâilü'n-nübüvve kitapları,³² cahiliye dönemi Arap şairlerinin hayatlarından, Arap geleneklerinden bahseden edebiyat kitapları gibi zengin tarihî bilgiler ve malzemeler içeren eserler de mevcuttur. Doğrudan olmasa da tarih yazıcılığı içerisinde değerlendirilebilecek olan bu yazın türlerinde, günümüze kadar şüphesiz çok sayıda eser kaleme alınmıştır.

28 Şevkî el-Cemel, *İlmü'l-Târîh*, 44-45. Ayrıca bkz. Şâkir Mustafa, *et-Târîhu'l-Arabî ve'l-Müerrihûn*, Beyrut 1983, I, 355-365.

29 Sahâvî, *el-I'ân*, 150-170 ; I.Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, 139-141.

30 Fiten ve Melâhim kitapları, gelecekte ortaya çıkacak sosyal kargaşa, iç savaş gibi önemli olaylar ve kıyâmet alâmetlerine dair bilgileri içeren kitaplardır. Geniş bilgi için bkz. İlyas Çelebi, "Fiten ve Melâhim", *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 149-153.

31 Malî ve ekonomik uygulamaların çeşitli şekillerini, Beytülmal'in, fey, humus ve zekattan oluşan gelirlerini, bunların harcama yerlerini ele alan eserlerdir.

32 Peygamberlik müessesesini, özellikle Hz.Muhammed'in peygamberliğini ispatlamak amacıyla yazılmış eserlerin ortak adıdır. Geniş bilgi için bkz. Faruk Hamâde, *Mesâdiru's-Sire*, 57-65; Yusuf Şevki Yavuz, "Delâilü'n-Nübüvve", *DİA*, İstanbul 1994, IX, 115-117

Netice itibariyle, İslâm tarihçiliğinin başlangıç ve gelişme dönemlerine ilişkin şunlar söylenebilir:

a. Hemen her toplumda olduğu gibi, ilk dönem İslâm toplumunda da sözlü rivayetler yazılı tarihçiliğin ilk malzemeleri olmuşlardır. Bu itibarla başta şiirler olmak üzere, ensâb ve eyyâma ait kabîlevî ve hamâsî bilgiler, gerek genel tarih eserlerinde gerekse bunlara ait müstakil eserlerde önemli yer tutmuşlardır.

H.z.Peygamber'in vefatı sonrası hilâfet odaklı tartışmalar neticesinde çeşitli itikâdî mezheplerin ortaya çıkmasında da yine büyük oranda kabilecilik taassubu önemli rol oynamıştır. Dolayısıyla mezhebî yani siyasî ayrışmalar hem tür hem de içerik olarak tarih yazıcılığına etki eden unsurlardan olmuşlardır. Emevîler ve Abbâsîler dönemlerinde söz konusu faktörün etkilerinin bariz bir şekilde görüldüğü tarih eserleri yazılmıştır.

b. Sözlü geleneğin etkisiyle, ilk tarih ürünlerinin yazımında yalın ve hikayemsi bir anlatım olmakla beraber çok fazla miktarda şiir kullanıldığı görülmüştür.

c. Tarih, henüz olayları tarihlendirme anlamı taşımadığı için İslâm tarihçiliğindeki ilk ürünlerde tarih zikri yok denecek kadar azdır. Tarih zikrinin Vâkıdî (ö.207/822)'den itibaren artmaya başladığı görülür.

d. H.z.Peygamber'in hayatına dair bilgilerin yazılı, dolayısıyla kalıcı hale getirilmesi ihtiyacı ve inancı, ilk ürünlerin dar kapsamlı biyografiler olması sonucunu doğurmuştur.

e. Hicrî III. yüzyılın ikinci yarısına kadar Müslüman Araplarda tarih eserleri siyer-meğâzi, tabakât-terâcim ve futuhât türlerinden ibarettir. İbn İshâk (ö.151/768)'la birlikte dünya tarihiyle kaynaşma çabası hissedilmeye başlanmış olsa da genel tarih yazıcılığında Yakubî ilk kabul edilir. Bu türdeki eserlerle H.z.Peygamber'in hayatı artık müstakil değil, söz konusu eserler içerisinde yer alan bir bölüm halini almıştır.

f. İlk tarih ürünlerinin yazarlarının hemen hepsinin hadisçi olmasına bağlı olarak, ilk tarih çalışmalarında tarihî rivayetlerin alınması hususunda hadis ravileri için uygulanan cerh ve ta'dil uygulanmış, verilen haberlerin isnadı belirtilmeye çalışılmıştır. Hadis rivayetlerine gösterilen titizlikte olmasa da, söz konusu metot İslâm tarihçiliğinde uzun süren kalıcı bir etki bırakmıştır. Bu duruma paralel olarak rivayet edilen haberlerin içeriğinin araştırılması da, genel

olarak tarihçiler tarafından inceleme konusu içinde görülmemiş, dolayısıyla bunlar üzerinde kanaat belirtme, nedensel ilişki kurma gibi bir sorumluluk taşındığı düşünülmemiştir.

g. Tarihî rivayetlerin alınmasında isnad kullanımı da zamanla zayıflamaya başlamış, hatta İbn Kuteybe (ö.276/889), Ebû Hanife ed-Dineverî (ö.282/895), Yakubî (ö.292/905) gibi bazı tarihçilerce hemen hemen hiç kullanılmaz hale gelmiştir. Bu yöntem Taberî (ö.310/922) ile tekrar canlandırılmıştır. Zira Taberî, her olayın aslını yazarken bir görgü tanığına veya en azından kesintisiz bir ravi zinciriyle rivayetini elde ettiği bir çağdaş isnad etme yolunu benimsemiştir. Anlattıklarını çeşitli kaynaklara dayandırırken, her zaman değişik ravi zincirini dikkatlice aktararak aynı olayın farklı, hatta çoğu yerde çelişkili anlatılarında tarafsız kalmıştır. Onun bu tarafsızlığı, okuyucuya aynı olayları değişik bakış ve açılardan öğrenebilme ve bu olaylar hakkında mümkün olduğunca doğru fikir edinme imkanı sağlamıştır. Söz konusu metot çok sonraları Tâceddîn es-Sübkî (ö.772/1370), İbn Haldun (ö.808/1406), Makrizî (ö.845/1441) ve Sahâvî (ö.902/1496) tarafından tarihçinin uygulamasının zorunlu olduğu hususlar arasında sayılmıştır.³³

h. Ayrıca, metin tenkidi yapılmaması, yani rivayetlerin içerdiği bilginin sıhhatinin sorgulanmaması ya da başka rivayetlerle mukayese edilerek en doğruya ulaşma çabası güdülmemesi, İslâm tarihçiliğinin asırlarca devam eden görüntüsünün metodolojik sorunudur. Yukarıda isimlerini saydığımız Sübkî, İbn Haldun ve Sahâvî gibi birkaç önemli müellife kadar, tarih ilminin disipline edilmesi söz konusu olmamış ve tarih yazıcılığında herhangi bir sistem ve ilkelere bütünü benimsenmemiştir.

1. Tâceddîn es-Sübkî (ö.772/1370),³⁴ İbn Haldun (ö.808/1406),³⁵ Makrizî (ö.845/1441)³⁶ ve Sahâvî (ö.902/1496)³⁷ gibi müelliflerin ortaya koydukları fikirlerin sonucu olarak, o zamana kadar sadece tarihî rivayetleri ve farklı haberleri toplamaktan ibaret olarak algılanmış olan tarih yazıcılığı, bu görüntüden

33 M.A. el-Vâfi, *Menhecû'l-Bahs fi'l-Târîh*, 240-243.

34 Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, thk. Abdülfettah Muhammed el-Halevi-Mahmud Muhammed et-Tenâhî, (?) 1964, II, 22-25.

35 İbn Haldun, *Mukaddime*, Beyrut 1998, 21-45.

36 Makrizî, *el-Mevâiz ve'l-İtibâr fi Zikri'l-Hitât ve'l-Âsâr*, thk. Emin Fuad Seyyid, London 1995, 4-5.

37 Sahâvî, *Kitâbu'l-Tibrul-Mesbûk fi Zeyli's-Sülûk*, Kahire (ty), 1-5; el-İ'lân, 19-94.

sıyrılarak artık temeli, şartları, kendine özgü bir metod ve felsefesi olan, kültür ve medeniyet içerikli, sonuçları sebepleriyle nisbeten ilişkilendirilebilen ürünlerin verildiği bir ilim özelliği taşır gelmiştir.³⁸

III. DİĞER SOSYAL BİLİMLERLE İLİŞKİSİ

İslâm tarihçisi, kendi alanında bir araştırma yaparken sağlıklı değerlendirmeler yapabilmek için kronoloji (takvim ilmi), meskûkat (Nümizmatik-para), arkeoloji, coğrafya-topografya, etnoğrafya, filoloji, paleografi (eski yazı), epigrafi (kitabelerin okunması), geneoloji, felsefe, sosyoloji, psikoloji, dinler tarihi ve sanat tarihi gibi sosyal bilimlerin verilerinden ve sonuçlarından mutlaka yararlanmak durumundadır. Örneğin; sosyoloji, toplumu, toplumdaki sosyal grupları, toplumsal yapıda meydana gelen değişimleri inceleyen bir bilim dalıdır. Tarih gibi, geleceği değil geçmişi ve o anı inceler. Bu içeriğiyle sosyoloji, İslâm tarihine önemli katkılar sağlayan bir bilim dalıdır. Bir başka önemli örnek filolojidir. Bir toplumun dili bilinmeden tarihinin bilinmesi mümkün değildir. Bu nedenle örneğin Hz. Peygamber dönemini araştıran bir İslâm tarihçisinin, bu dönemle ilgili dil ve edebiyat çalışmalarından da yararlanma gerekliliği vardır.

Bazı sosyal bilimlerin İslâm tarihine katkıları olduğu gibi İslâm tarihinin de bunlara önemli katkıları vardır. İslâm tarihinin öncelikli görevi, geçmişte meydana gelen olaylarla ilgili doğru bilgileri ortaya çıkarmak ve bu bilgilere dayalı olarak doğru sonuçlara ulaşmaktır. Bu işleviyle İslâm Tarihi; ilahiyatla ilgili bilim dalları için gerekli olan alt yapıyı hazırlamaktadır. Örneğin din sosyolojisi geçmiş Müslüman toplumları incelerken bunu ancak İslâm Tarihi'nin sunduğu verilerden hareketle yapabilir. Mezhepler tarihi, mezheplerin ortaya çıkışında rol oynayan siyasî, sosyal, kültürel etkenleri belirlerken İslâm Tarihi'nin veri-

38 Buradaki çıkarımlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. F. Rosenthal, *İlmü't-Tarih inde'l-Müslimîn*, terc. Salih Ahmed el-İllî, Beyrut 1993; Şevkî el-Cemel, *İlmü't-Târih*, 55-61; J. Horowitz, *el-Meğâzi'l-Ülâ ve Müellifühâ*; Gibb, *İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*; Gholam Rasul, *The Origin and Development of Muslim Historiography*, 10-54; Clément Huart, *Arap ve İslam Edebiyatı*, çev. Cemal Sezgin, Ankara (ty), 174-216, 333-359; I. Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*; N. A. Faruqî, *Early Muslim Historiography*, 37-41, 49-77, 214-281; Faruk Hamâde, *Mesâdiru's-Sîre*, 39-143; D. S. Margoliouth, *Lectures on Arabic Historians*, Delhi 1977, 41-58, 82 vd.; Şâkir Mustafa, *et-Târihu'l-Arabî ve'l-Müerrihûn*; Z. Velidi Togan, *Tarihte Usûl*, İstanbul 1985, 145-174; M. Şemseddin Günaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları*, haz. Yüksel Kanar, İstanbul 1991, 17-25; Mustafa Fayda, "Siyer Sahasındaki İlk Telif Çalışmaları"; Sabri Hizmetli, *İslam Tarihçiliği Üzerine*; 37-141; Ahmet Arslan, *İbn Haldun*, Ankara 1997; İrfan Aycan-M. Mahfuz Söylemez, *İdeolojik Tarih Okumaları*, Ankara 1998.

lerine muhtaçtır. Aynı şekilde tefsir bilimi âyetlerin iniş nedenlerini belirlerken siyer ve meğazi kitaplarından yararlanmaktadır.³⁹

IV. ALANIN PROBLEMLERİ

A. KAYNAKLARLA İLGİLİ PROBLEMLER:

Her ilim dalında olduğu gibi, İslâm Tarihi alanının da birçok sorunu vardır. Bunların en önemlileri kaynaklarla ilgili olanıdır ve bunları aşağıdaki başlıklarla özetlemek mümkündür.

1. Kaynakların Tespiti ve Tasnifi Sorunu:

Verdikleri bilgilerin niteliği konusunda aynı şey söylenemese de, İslam Tarihi'nin siyasi tarih kaynaklarının sayısı oldukça fazladır. Kültür, medeniyet, sosyal ve ekonomik hayat gibi, yeni araştırma alanlarıyla birlikte, yeni türden eserlerin kaynaklar arasına girmesi, sayısı zaten oldukça fazla olan İslam Tarihi kaynaklarının çokluğu ve çeşitliliği probleminin yükünü iyice ağırlaştırmaktadır.⁴⁰

2. Mevcut Kaynakları Kullanarak Siyasî Tarih Dışında Çalışma Yapmanın Zorluğu Problemi:

İslâm Tarihi kaynakları, tıpkı dönemin diğer ülkelerindeki tarih eserlerinde olduğu gibi, hâkim unsurların siyasî tarihine önem vermişlerdir. Çünkü onlara göre, tarihin öznesi büyük kişiler, kahramanlar, halifeler, sultanlar vb.dir. Bu sebeple, tarih olarak bize aktarılan malzeme genel olarak söz konusu kişi ve hânedanların tarihini anlatır. Halkın ve sıradan insanın, yığınların tarihinden bizi pek haberdar etmemişlerdir. Kör sokakların, kayıp bedenlerin ve bizzat kaybedenlerin tarihi bu kaynaklarda yer almamıştır. Halkın, hayata, ölüme, dine, olaylara ilişkin düşünceleri, yaşantıları, giyimi, kuşamı, eğlencesi, kısacası, gündelik hayatına fazla itibar edilmemiştir.⁴¹

3. İslâm Tarihi Kaynaklarının Günümüz Bilimsel Eleştiri Standartlarına Göre Değerlendirilmesi Problemi:

a. Apokrif(uydurma) Tarih Yazıcılığı Problemi:

39 İbrahim Sarıçam-Mehmet Özdemir, *İslâm Tarihine Giriş*, 17-18.

40 İbrahim Sarıçam, "İslâm Tarihinin Kaynaklarıyla İlgili Problemler ve Çözümüne İlişkin Bazı Düşünceler", *İslami İlimlerde Metodoloji (Usul) Mes'elesi*, İstanbul 2005, II, 892.

41 İbrahim Sarıçam, "İslâm Tarihinin Kaynaklarıyla İlgili Problemler ve Çözümüne İlişkin Bazı Düşünceler", II, 893.

İslam Tarihi kaynakları günümüz eleştiri ölçütleriyle yeniden değerlendirilmeli ve ihtiva ettikleri malzeme, bu ölçütlerden geçirildikten sonra kullanılmalıdır. Çünkü, İslam Tarihi kaynaklarında birçok uydurma malzeme bulunmasının yanında, tamamen sahte tarihî bilgilerle yazılmış eserlere de rastlanmaktadır.⁴²

b. En Sahih Nüshayı Tespit Etme Problemi:

İslam tarihi kaynaklarıyla ilgili yapılacak öncelikli işlerden birisi edisyon kritik olup, böylece kullanılacak malzemenin en sahihinde elde etme yolunda önemli bir adım atılmış olur.⁴³

c. Bazı Kaynakların Kime Ait Olduğunun Belirlenmesi Problemi:

Kaynaklarla ilgili karşı karşıya bulunduğumuz sorunlardan biri de, bazı eserlerin kime ait olduğu, daha doğrusu belirtilen yazara ait olup olmadığı sorunudur. Özellikle günümüze tek nüshası geldiği zannedilen eserlerde bu sorun daha ciddi olarak görülmektedir.⁴⁴

4. Müslümanların Tarihe, Tarihî Rivâyetlere ve Tarih İlmine Bakış Problemi

5. İslâm Tarihi Kaynaklarının ve Müelliflerinin Yanlılığı/Tarafılığı Problemi:

Bu problem, yazarın yaşadığı dönemi, mensup olduğu fırkayı, grubu, aileyi, ideolojiyi bilmekle yakından ilgilidir. Ancak sadece bu hususiyetleri bilmekle problem halledilemez. Çünkü yanlı davranmak, kökü çok daha derinlerde olan bir husustur, yani doğrudan insan olmakla ilgilidir. Öyleyse her tarihçi gibi, her tarih kitabı da bir nebze yanlıdır. İnsan olmaktan kaynaklanan bu problem pek çözülebilecek cinsten değildir. Ama bu tarihî bilginin hepten yanlı ve işe yaramaz olduğu anlamına gelmez.⁴⁵

İslam Tarihi kaynakları ve yazarlarının yanlılığı genel problemiyle ilgili bir dizi problem ise şunlardır:

42 İrfan Aycan, "İslâm Tarihinin Kaynaklarıyla İlgili Problemler ve Çözümüne İlişkin Bazı Düşünceler", *İslami İlimlerde Metodoloji (Usul) Mes'elesi*, İstanbul 2005, II, 878.

43 İrfan Aycan, "İslâm Tarihinin Kaynaklarıyla İlgili Problemler ve Çözümüne İlişkin Bazı Düşünceler", II, 878-879.

44 İrfan Aycan, "İslâm Tarihinin Kaynaklarıyla İlgili Problemler ve Çözümüne İlişkin Bazı Düşünceler", II, 879.

45 İrfan Aycan, "İslâm Tarihinin Kaynaklarıyla İlgili Problemler ve Çözümüne İlişkin Bazı Düşünceler", II, 881.

- a. İlk dönem İslâm tarihi ile ilgili daha sonra yazılan kaynakların tarafsızlığı problemi
- b. Yaşanan olaylara yanlı bakış, yanlı tarih yazımını da gündeme getirmektedir
- c. Şehir tarihleriyle ilgili eserlerde mensûbiyet duygusunun tarihçiyi yanlı davranmaya itmesi problemi
- d. Olanı değil, olması gerekeni yazma girişimleri

6. İslam Tarihi ile İlgili Müslümanların Dışındaki Kültür, Din ve Ülkeye Mensup Çağdaş Tarihçilerce Yazılmış Kaynakların Kullanılmaması Problemi:

Bir dönemin tarihi araştırılırken Müslümanların yazdıklarının yanında, diğer dinlerden, hatta diğer devletlerden çağdaş tarihçilerin yazdıklarının da, birer İslam Tarihi kaynağı olarak gözden geçirilmesi gerekmektedir. Böylece, tarih kaynaklarında yer alabilen dinî, ırkî vb. birtakım ön yargıların tespiti mümkün olabileceği gibi, aynı olaya karşı tarafın bakışı görülmek suretiyle, tarihi şartlarda hangi bilginin gerçeğe daha yakın olduğunu tespit etmek kolaylaşacaktır.⁴⁶

7. Kaynakların Kaynaklarını Tespit Etme Problemi:

İlk dönem İslam Tarihi ile ilgili günümüze ulaşan eserlerin çoğu, *ana kaynaklar* değil, *ana kaynaklardan* faydalanılarak yazılmış eserlerdir. Şüphesiz, ilk dönemle ilgili olaylara şahit olanların yazdığı ya da şahit olanlara dayanarak yazılan ana kaynaklara sahip olmak, bu kaynaklardan faydalanılarak yazılan ikinci el kaynaklara sahip olmaktan, tarihi bilginin güvenilirliği ve sıhhati açısından daha önemlidir.⁴⁷

8. Kaynaklar Konusunda, Modern Teknolojiden Faydalanma Problemi:

CD, DVD veya internet aracılığıyla ulaşılabilen İslam tarihi kaynakları zamandan tasarruf sağlamakta; kaynağı, herhangi bir kelimeyi daha detaylı tarama imkanı vermektedir. Bunların kimi zaman orijinal halleriyle aynen aktarılamamış olma ihtimali bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla dijital malzemeyi, eserlerin kütüphanelerdeki basılı nüshalarıyla karşılaştırmak gerekebilir.

46 İrfan Aycan, "İslâm Tarihinin Kaynaklarıyla İlgili Problemler ve Çözümüne İlişkin Bazı Düşünceler", II, 886.

47 İrfan Aycan, "İslâm Tarihinin Kaynaklarıyla İlgili Problemler ve Çözümüne İlişkin Bazı Düşünceler", II, 887.

B. YÖNTEMLE İLGİLİ PROBLEMLER:

1. İslam Tarihçisinin Metot Bilgisi Kaynaklarına İlişkin Problemi:

İslâm tarihçileri metot bilgisi açısından esas itibariyle genel tarihe dair metodoloji kitaplarından beslenmektedirler. Bu sorunu aşır İslam tarihçiliğine özgü metotları geliştirmelidirler.⁴⁸

2. Metodoloji Çalışmalarına İlgili Azlığı Problemi:

Alanın yöntemle ilgili çok daha fazla katkıya ihtiyacı bulunmaktadır. İslâm tarihçilerinin metot/yöntem çalışmalarına daha fazla ilgi göstermeleri elzemdir.⁴⁹

3. İslam Tarihi Çalışmalarında Tarihi Perspektif Belirleme Problemi:

İslâm tarihçilerinin çalışmalarını esas itibariyle tasvirî (deskriptif) yazım tarzının egemen olduğu belge-bilgi tarihçiliği olarak değerlendirmek yanlış olmaz. Bu tarzın en önemli özelliği, bir olay ya da olaylarla ilgili kaynaklardaki işlenmemiş malzemeyi tarih tenkidinin süzgecinden geçirdikten sonra, mekan ve zaman bağlantısını kurmak suretiyle belli bir düzen içinde işlenmiş olarak sunmak ve tasvirini yapmaktır. Oysa İslam Tarihi ile uğraşanlar, "Tarihî çalışmalarımızla neyi hedefliyoruz? Yalnızca tasvirî belge-bilgi tarihçiliği mi yapmalıyız yoksa bununla birlikte yorumlayıcı bir tarihçilik de perspektifimiz içinde olmalı mıdır? Yorumlayıcı tarih anlayışını kabul edersek, toplumsal değişimin seyri ile ilgili kuramlara nasıl yaklaşmamız gerekir? Daha genel çerçevede kuram-tarih ilişkisini nasıl değerlendirebiliriz?" şeklindeki soruları kendilerine mutlaka sormalı ve yapacakları çalışmalar için bir perspektif belirlemelidirler.⁵⁰

4. Kaynak Kritiği Yöntemindeki Eksiklikler:

Bu husustaki eksiklik bazen çalışmanın dayanabileceği kaynak çeşitlerinden habersiz olmak, bazen kaynaktan haberi olduğu halde aynı şeyler tekrar ediliyor diyerek kullanmamak, bazen de haberleri ve kaynaklarını karşılaştırmalı olarak değerlendirmeye tabi tutmadan seçmeci bir yaklaşım sergilemek şeklinde kendisini göstermektedir. Daha da müessif olan husus, kimi çalışma-

48 Mehmet Özdemir, "İslâm Tarihi Araştırmalarında Yöntemle İlgili Bazı Mülâhazalar", *İslami İlimlerde Metodoloji (Usul) Mes'alesi*, İstanbul 2005, II, 914.

49 Mehmet Özdemir, "İslâm Tarihi Araştırmalarında Yöntemle İlgili Bazı Mülâhazalar", II, 916.

50 Mehmet Özdemir, "İslâm Tarihi Araştırmalarında Yöntemle İlgili Bazı Mülâhazalar", II, 916-917.

larda, yer yer temel kaynaklara müracaat yerine ikinci el kaynaklara veya araştırmalara müracaatla yetinilmiş olmasıdır.⁵¹

5. İslam Tarihi Araştırma Alanının Sınırları Problemi:

Diğer İslâm bilimleri ile İslâm Tarihi'nin araştırma alanları arasında kimi zaman tedahül sorunu ortaya çıkmaktadır. Bunun için alanın sınırlarının tespiti önem arz etmektedir.⁵²

V. ALANA İLİŞKİN DÖNEMLENDİRME

İslam Tarihi, tarihî süreç içerisinde aşağıdaki şekilde geleneksel bir dönemlendirme şekli kazanmıştır:

1. Hz. Peygamber Dönemi
2. Dört Halife Dönemi
3. Emevî Hanedanı Dönemi
4. a. Abbâsî Hanedanı Dönemi

b. Diğer Müslüman (Berberî, Fars, Türk, Moğol vd.) Hanedanlar Dönemi

Yukarıda belirtilen ilk dört dönem Müslüman Arapların siyasi varlıkları konu edildiğinde ilk etapta dile getirilen sıralamadır. 4-b olarak ifade edilen Diğer Müslüman Hanedanlar Dönemi ise, esasında Abbâsî Hanedanı Dönemi'nde İslam Tarihi'nin içerisinde yer almaya başlamış (İdrisîler, Ağlebîler, Tahirîler, Sâmânîler, İdil Bulgar Türk Hanlığı, Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular, Eyyûbîler gibi), 1258 yılında Abbâsîler Devleti'nin son bulmasıyla -bazıları- o dönemden bağımsızlaşmıştır denilebilir. Söz konusu hanedanlar ve sonrakilere (Altın Orda, İlhanlılar, Timurlular, Memlûklular, Osmanlılar, Babürlüler, Safevîler, Karakayonlular, Akkoyunlular gibi) dünyanın çeşitli bölgelerinde İslâmî kimlikleriyle varlıklarını çeşitli tarih aralıklarında devam ettirmişlerdir. Bugün de İslam âlemini oluşturan çağdaş devletlerin yakın tarihî geçmişinde bunlar bulunmaktadır.

51 Mehmet Özdemir, "İslâm Tarihi Araştırmalarında Yöntemle İlgili Bazı Mülâhazalar", II, 931.

52 Bu hususta geniş bilgi ve değerlendirmeler için bkz. Mehmet Özdemir, "İslâm Tarihi Araştırmalarında Yöntemle İlgili Bazı Mülâhazalar", II, 941-944.

VI. İSLAM TARİHİ'NİN KAYNAKLARI

İslâm tarihinin kaynakları ilahî ve beşerî olmak üzere temelde ikiye ayrılır. İlahî kaynak, Allah'ın vahyettikleri ve çeşitli peygamberleri aracılığıyla insanlığa duyduklarıdır. Peygamberlere verilen Sahifelerde, Zebur, Tevrat, İncil ve Kur'ân'da insanlık tarihinin genel panoraması sunulmaktadır. Bunlardan başta Kur'ân-ı Kerîm, Hz. Muhammed'den önceki peygamberler zamanında meydana gelen hadiseleri evrenin ve insanlığın gidişatı ile ilgili tüm önemli gelişmeleri genel çerçevede ihtiva etmektedir. Beşerî kaynak ise, insan eksenli olup nebevî haberler ve insanların eserleri şeklinde ikiye ayrılır.⁵³ Bu ayrıma göre İslâm Tarihi'nin kaynaklarını aşağıdaki şekilde tespit etmek mümkündür:

1. Kur'ân-ı Kerim
2. Hadis
3. Siyer-Meğâzî kitapları
4. Genel Tarih kitapları
5. Tabakât ve Terâcim kitapları
6. Vefeyât Kitapları
7. Edebiyat Kitapları
8. Neseb Kitapları
9. Futûh Kitapları
10. Şehir-Bölge Tarihleri
11. Harac ve Emvâl Kitapları
12. Coğrafya-Bölge Kitapları
13. Fiten ve Melâhim Kitapları
14. Delâilü'n-Nübüvve Kitapları
15. Şemâil Kitapları
16. Lugatler

Sıralamada yer alan kaynakların hangi yönlerden alana ilişkin malzeme içerdikleri ve örnekleri ise ana hatlarıyla şöyledir:

1. Kur'ân-ı Kerim:

Geçmiş millet ve peygamberlerin tarihine ek olarak, Hz. Peygamber devrindeki birçok olayın sırrına, Kur'ân'ın ilgili ayetlerine ve tefsirlerine müracaat

53 Sabri Hizmetli, *İslam Tarihi*, Ankara 2001, 37.

etmekle vakıf olunabilmektedir. Enfal sûresinde Bedir, Âl-i İmrân sûresinde Uhud, Ahzâb sûresinde Hendek harpleri; Tevbe sûresinde Tebüük seferi ve Fetih sûresinde Hudeybiye Antlaşması ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Ek olarak, Arapların İslam'dan önceki inanç ve âdetleri hakkında bilgiler edinilmektedir.

2. Hadis:

Hadisler de, Hz. Peygamber'in yaşadığı devir için doğrudan kaynaktır. Bunun yanında İslam'ın ilk iki asrı için de başlıca kaynaklardır. Hadis külliyyatı pek çok tarihi olayı ve Hz. Peygamber'in gazveleriyle ilgili bölümleri içerir. Bunun yanında, İslam tarihçiliğinin teşekkülünde ve Siyer-Meğazi ve Tabakât kitaplarının yazılışında hadis tedvinin önemi büyüktür. Zaten ilk siyer-meğâzî müelliflerinin tamamına yakını muhaddistir.

3. Siyer-Meğâzî kitapları:

Siyer, Hz. Peygamber'in hayatını her yönüyle konu edinen bilimin adıdır. Sünnet, yol, davranış, hal tercümesi anlamlarına gelen "sîre"nin çoğulu olan "siyer", çoğu zaman Hz. Peygamber'in din uğruna yaptığı savaşları ifade eden "Gazve(Gazevât)" kelimesiyle eş anlamlı olan "Meğâzî (el-mağzâ'nın çoğulu)" ile birlikte kullanılır. Bu tür eserlerin yazımı hadislerin yazılmasıyla birlikte gelişmiştir. Sistemli Siyer-Meğâzî yazıcılığı İbn İshâk ile başlamıştır.

Başlıca Siyer-Meğâzî Kitapları:

- İbn İshâk (ö. 151/768), *Sîretu İbn İshâk*
- Vâkıdî (ö. 207/822), *Kitâbu'l-Meğâzî*
- İbn Hişâm (ö. 218/833), *es-Sîretu'n-Nebeviyye*
- İbn Hibbân (ö. 354/965), *es-Sîretu'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*
- İbn Hazm (ö. 456/1064), *Cevâmiu's-Sîre*

4. Genel Tarih Kitapları:

Genel Tarih eserleri, Hz. Adem'in yaratılışından başlayarak, çeşitli milletlerin tarihini kaydettikten sonra, Hz. Peygamber'in hayatından, Hulefâ-i Râşidin döneminden ve daha sonra da İslam devletlerinden, halifelerden ve müellifin yaşadığı zamana kadarki İslam tarihinden bahseden eserlerdir.

Başlıca Genel Tarih Kitapları:

- Halife b. Hayyât (ö. 240/854), *Tarih*
- İbn Kuteybe (ö. 276/889), *el-Maârif*
- Dîneverî (ö. 282/895), *Ahbâru't-Tivâl*

- Ya'kubî (ö. 292/905), *Tarih*
- Taberî (ö. 310/922), *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*
- Mes'ûdî (ö.349/956-7), *Mürûcu'z-Zeheb*
- İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1200), *el-Muntazam*
- İbnü'l-Esîr (ö. 630/1232), *el-Kâmil fi't-Târîh*
- İbn Kesîr (ö. 774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*
- İbn Haldûn (ö. 808/1405), *Unvânu'l-İber*

5. Tabakât ve Terâcim kitapları:

Her ilim dalında şöhrete ulaşmış bilginlerin, sahabe, tâbiîn, tebeu't-tâbiîn'in, şairlerin, ediplerin, tabiblerin, nahiv ulemasının, fakihlerin ve mu-tasavvıfların hayat hikayelerinin yer aldığı eserlerdir. Bu tür kaynakların ilk örnekleri sahabe ve tâbiîne ilişkin olanlardır ve ilk siyer-meğâzî eserlerinin yazılmasının hemen akabinde telif edilmeye başlanmışlardır.

Başlıca Tabakât ve Terâcim Kitapları:

- İbn Sa'd (ö. 230/844), *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*
- Halife b. Hayât (ö. 240/854), *Kitâbu't-Tabakât*
- İbn Kuteybe (ö. 276/889), *Tabakâtu's-Şuarâ*
- İbn Hibbân (ö. 354/965), *Tarihu's-Sahâbe*
- İbn Abdi'l-Berr (ö. 463/1071), *el-İstîâb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*
- İbnü'l-Esîr (ö.630/1232), *Üsdü'l-Ğâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*
- Zehebî (ö. 748/1347), *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*
- İbn Hacer (ö. 852/1448), *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*

6. Vefeyât Kitapları:

Meşhur şahısların ölüm tarihlerini, bazan da ölüm tarihleriyle birlikte tayin, nakil ve azil (görevden alınma) tarihlerini ve kısa hayat hikayelerini ihtiva eden eserlerdir.

Başlıca Vefeyât Kitapları:

- İbn Hallikân (ö. 681/1282), *Vefeyâtü'l-A'yân*
- Kütübî (ö. 764/1363), *Fevâtü'l-Vefeyât*
- Safedî (ö. 764/1363), *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*

7. Edebiyat Kitapları:

Bir nevi kültür tarihi niteliğinde olan Edebiyat kitapları, hutbeler, mektuplar, atasözleri, meşhur şahısların vasiyetleri, şiirler vs. ihtiva ederler. Eyyâmu'l-Arab, şairler, meşhur şahıslar ve olaylar hakkında bilgi verirler.

Başlıca Vefeyât Kitapları:

- Câhız (ö. 255/869), *el-Beyân ve 'l-Tebyîn*
- Müberred (ö. 285/898), *el-Kâmil fi 'l-luğa ve 'l-Edeb*
- İbn Düreyd (ö. 321/933), *el-İştikâk*
- İbn Abdîrabbih (ö. 327/939), *el-Ikdu 'l-Ferîd*
- Isfahânî (ö. 356/957), *el-Ağânî*
- Yâkut el-Hamevî (ö. 626/1229), *Mu'cemu 'l-Üdebâ*
- İbn Ebi'l-Hadîd (ö. 655/1257), *Şerhu Nehci 'l-Belâğa*
- Nüveyrî (ö. 732/1332), *Nihâyetu 'l-Ereb fi Funûni 'l-Edeb*

8. Neseb Kitapları:

Arapların neseb ilmine (soy dizimi bilgisi) çok büyük önem verdikleri bilinmektedir. Herkesin kendi ecdadını bilmesi yanında, Arap soyunun Adnan'a ve Kahtan'a kadar bütün fertlerini sayabilecek "Nessâbeler" bulunmaktaydı. Şerefle övünme, bu ilme olan rağbeti artıran hususların başında gelmektedir.

Hiz. Ömer'in, müslümanların divana kaydedilmesi işini neseb ilmine çok vakıf olan Kureyş Nessâblarına tevdi etmiş olması önemli bir husustur.

Bunun dışında sıla-i rahim, evlilik, miras, vakıf vs. konularda ve Hiz. Peygamber'in soyunu tanımada neseb bilgisine ihtiyaç vardır.

Başlıca Neseb Kitapları:

- es-Sedûsî (ö. 195/811), *Hazfin min Nesebi Kureyş*
- İbnü'l-Kelbî (ö. 204/820), *Cemheretü 'n-Neseb*
- Mus'ab ez-Zübeyrî (ö. 236/850), *Kitâbu Nesebi Kureyş*
- Belâzurî (ö. 279/892), *Ensâbu 'l-Eşrâf*
- Müberred (285/898), *Nesebu Adnân ve Kahtân*
- İbn Hazm (ö. 456/1063), *Cemheretu Ensâbi 'l-Arab*

9. Futûh Kitapları:

İslam Tarihi literatüründe fetihleri anlatan kitaplardır. Hiz. Peygamber döneminden sonra fethedilen yerler, fetihlerin nasıl gerçekleştiği, fatihlerin duru-

mu, diplomatik olaylar, fethedilen yerlerin coğrafi durumu gibi pek çok bilginin yer aldığı fütûh kitapları, İslam tarihçiliğinin ilk ürünleri arasında sayılırlar.

Başlıca Futûh Kitapları:

- Vâkıdî (ö. 207/822), *Futûhu 'ş-Şâm*
- İbn Abdilhakem (ö. 257/871), *Futûhu Mısır ve Ahbâruhâ*
- Belâzurî (ö. 279/892), *Futûhu 'l-Buldân*
- İbn A'sem el-Kûfî (ö. 314/926), *Kitâbü 'l-Futûh*
- Ezdî (ö. 334/945), *Futûhu 'ş-Şâm*

10. Şehir-Bölge Tarihleri:

Bu eserlerde genellikle şehir veya bölgelerin coğrafi durumları, fetih şartlarının ve buralarda yaşayan sahâbi ve tabiîn başta olmak üzere çeşitli ilim dallarında yetişmiş şahsiyetler ele alınır. Bu bakımdan şehir tarihleri siyâsî, askerî, ictimâî, iktisadî ve ilmî sahalarda olduğu gibi; yollar, köprüler, kuyular, setler, kaleler, saraylar, konaklar ve mescidler gibi eserler için de çok zengin malzeme içerir.

Başlıca Şehir Tarihleri:

- Hasan el-Basrî (ö. 110/728), *Faziletü 'l-Mücâvere fî Mekketi 'l-Mükerrreme*
- Ezrakî (ö. 222/837), *Ahbâru Mekke*
- İbn Şebbe (ö. 262/876), *Târîhu 'l-Medîneti 'l-Münevvere*
- Ezdî (ö. 334/945), *Târîhu 'l-Mevsıl*
- Narşahî (ö. 348/959), *Tarihu Buhara*
- Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1070), *Tarihu Bağdâd*
- İbn Hayyân (ö. 469/1076), *Kitâbü 'l-Muktebes fî Târihi Ricâli 'l-Endelus*
- İbn Asâkir (ö. 571/1175), *Târîhu Dimeşk*
- İbnü 'l-Adîm (ö. 660/1262), *Zübdetü 'l-Haleb min Târîhi 'l-Haleb (Buğyetü 'l-Taleb'in muhtasarı)*

11. Harac ve Emvâl Kitapları

Bu gruptaki eserler, Hadis, Tabakât, Siyer-Meğâzî, Fıkıh, Tarih, Futuhât, Şehir tarihi ve Coğrafya kitaplarında bir araya getirilmemiş olan, ilk devir İslam tarihine dair çok geniş bilgiler ihtiva ederler. Mali ve ekonomik tatbikatın

çeşitli şekillerini, Beytülmalin, Fey, Humus ve Zekat'dan oluşan gelirlerini ve bunların sarf yerlerini, yani giderlerini ele almaktadırlar.

Başlıca Harac ve Emvâl Kitapları:

- Ebu Yusuf (ö. 182/798), *Kitabu'l-Harac*
- Yahya b. Adem (ö. 203/818), *Kitabu'l-Harac*
- Kasım b. Sellâm (ö. 224/839), *Kitabu'l-Emvâl*
- İbn Zenceveyh (ö. 251/865), *Kitabu'l-Emvâl*
- Kudâme b. Cafer (ö. 310/922), *Kitabu'l-Harac*

12. Coğrafya Kitapları

Coğrafya kitapları sadece yer adları ve mekanlarla ilgili değil tarihi konularda da orijinal bilgiler içerirler ve tarih kitaplarının olayların mekanlarıyla ilgili verdikleri bilgilerin eksikliklerini tamamlarlar. İslâm dünyasında coğrafi eserler ilk olarak Arap yarımadasına dair bilgileri verir şekilde telif edilmişlerdir. Şehirleri birbirine bağlayan yolları öğrenmek ve hac yollarını tespit etmek gibi pratik ihtiyaçlar bunda etkili olmuştur. Bu tür eserler zamanla fethedilen ülkelerle ilgili bilgileri de aktararak içerik bakımından zenginleşmişler ve sonunda İran, Hint ve Yunan kaynaklarından X. ve XI. yüzyıllarda yapılan tercümelerle zirveye ulaşmışlardır.

Başlıca Coğrafya Kitapları:

- İbn Hurdâzbih (ö. 280/893), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*
- İbn Havkal (ö.287/900), *Sûretü'l-Arz*
- Ya'kubî (ö. 292/905), *el-Buldân*
- İbnü'l-Fakîh(ö. 289/902), *Kitâbu'l-Buldân*
- Istahrî (ö. IV/X. Yy.), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*
- Hemedânî (ö. 334/945), *Sıfatu Cezîreti'l-Arab*
- Bekrî (ö. 487/1094), *Mu'cem Mesta'cem*
- Yâkut el-Hamevî (ö. 626/1229), *Mu'cemu'l-Buldân*

13. Fiten ve Melâhim Kitapları

FİTEN, İslam toplumunda çeşitli siyasi ve dini sebeplerle ortaya çıkan sosyal kargaşa, anarşi ve iç savaş gibi ümmetin bütünlüğünü yıkan her türlü yıkıcı faaliyet için kullanılagelmiştir.

MELÂHİM, kıyametten önce zuhur etmesi beklenen alametler demektir.

Bu durumda Fiten ve Melâhim kitaplarını, gelecekte ortaya çıkacak sosyal kargaşa, iç savaş vs. gibi önemli olaylar ve kıyamet alametlerine dair haberler içeren kitaplar olarak belirlemek mümkündür

Örnekler;

- Nuaym b. Hammâd (ö.228/843), *Kitâbu'l-Fiten*
- İbn Kesîr (ö. 774/1372), *Kitabu'n-Nihâye fi'l-fiten ve'l-Melâhim*

14. Delâilü'n-Nübüvve Kitapları

Peygamberlik müessesesini, özellikle Hz.Muhammed'in peygamberliğini ispatlamak amacıyla yazılan eserlerin ortak adıdır.

Örnekler;

- Câhız (ö. 255/869), *Hucecu'n-Nübüvve*
- Ebu Nuaym el-İsfahânî (ö. 430/1038), *Delâilü'n-Nübüvve*
- Mâverdî (ö. 450/1058), *A'lâmü'n-Nübüvve*
- Beyhakî (ö. 458/1066), *Delâilü'n-Nübüvve*

15. Şemâil Kitapları

Hız.Peygamber'in fiziki özelliklerini anlatan kitaplara *Şemâil-i Nebî*; tavır, hareket ve güzel ahlakını anlatan kitaplara da *Hilye-i Nebî* adı verilir. Bazı şemâil kitapları ise onun hem ahlakını hem de fiziki özelliklerini konu edinmiştir. Bu tür kitaplarda Hz. Ali, Hz.Aişe, Ebû Hureyre, Enes b. Mâlik, Berâ b. Âzib, Câbir b. Abdullah ve Abdullah b. Abbas gibi Hz.Peygamber'e yakın kişilerden haberler aktarılır.

Başlıca Şemâil Kitapları:

- Tirmizî (ö.279/892), *eş-Şemâilü'l-Muhammediyye*
- Hüseyin b. Mes'ud el-Begavî (ö.516/1122), *el-Envâr fî şemâili'n-nebiyyi'l-muhtâr*
- Ebü'l-Fida İbn Kesîr (ö.774/1373), *Şemâil'ür-Resul*
- Muhammed b. Ahmed Bacurî (ö.1277/1860), *Mevâhibü'l-ledünniyye ale's-Şemâili'l-Muhammediyye*
- Yusuf Şafîi Nebhânî (ö.1350/1932), *Vesâilü'l-usûl ilâ şemâili'r-Resûl*

16. Lugatler

Arap dili sözlüğü sadece dilsel ifadelere ait olmayıp coğrafi, tarihî, ilmi ameli ve sanatsal bilgileri de bir araya getirir. Özellikle cahiliye hayatı için önemli kaynaklardır.

Başlıca Lugatler:

- İbn Manzûr (ö. 711/1311), *Lisânu'l-Arab*
- Fîruzâbâdî (ö.817/1415), *el-Kâmûsu'l-Muhît*
- Murtazâ ez-Zebîdî (ö. 1205/1790), *Tâcu'l-Arûs min cevâhiri'l-kamus*.

Bunlardan başka edebiyat, coğrafya, tarih ve sosyoloji gibi alanlara girecek kelimeler ile diğer lugavî malumatı bir araya getiren kitaplar da vardır.

- Ebu'l-Abbâs el-Müberred (ö. 286/899), *el-Kâmil fi'l-Luğa*
- Ebû İsmail Ali b. Muhammed el-Kâfî (ö. 356/960), *Emâlî fi Luğati'l-Arab*
- Suyûtî (ö. 911/1505), *el-Müzhir fi Ulûmi'l-Luğa ve envâihâ*
- Abdulkadir el-Bağdâdî (ö. 1093/1682), *Hizânetü'l-edeb ve lübbu lübâbi lisâni'l-Arab*⁵⁴

SONUÇ:

İslam Tarihi alanı, başlangıçtan itibaren siyasi, askeri, ilmi, dini, ekonomik, kültürel, sosyal ve sanatsal pek çok gelişmenin etkisinde şekillenen bir alan olmuştur. Bir akademik disiplin olarak gelişimi ise “tarih”in bilim hüviyeti kazanma serüvenine paralellilik arz etmiştir. Neticede sosyal bilimler ve temel ilahiyat bilimleri içerisinde önemli bir yer edinmiştir. Kendine özgü bir metodolojisi ve felsefesi de alanın uzmanlarınca belirlenmeye çalışılmaktadır. Alanın doğrudan veya dolaylı binlerce ciltten müteşekkil temel kaynakları bulunmaktadır. Bunların içerik ve şekli yönden kullanımı başlı başına bir uzmanlık gerektirmektedir. Özellikle İslam’a müntesip farklı toplumların kendi dillerinde oluşturdıkları literatür alana dil çeşitliliği katmıştır.

54 Kaynaklarla ilgili bkz. Faruk Hamâde, *Mesâdiru's-Sire*, 57-65; Yusuf Şevki Yavuz, “Delâilü'n-Nübüvve”, *DİA*, İstanbul 1994, IX, 115-117; Sahâvî, *el-I'ân bi'l-Tevbîh limen Zemme'l-Târih*, 150-170; I.Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, 139-141; İlyas Çelebi, “Fiten ve Melâhim”, *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 149-153; N.A.Faruqî, *Early Muslim Historiography*, 49-51; M.A. el-Vâfî, *Menhecü'l-Bahs fi'l-Târih*, 293, 299-302; Şevkî el-Cemel, *İlmu'l-Târih*, 44-45; Şâkir Mustafa, *et-Târihu'l-Arabî ve'l-Müerrihûn*, I, 355-365

Bazı sosyal bilimlerin İslâm tarihine katkıları olduğu gibi İslâm tarihinin de bunlara önemli katkıları vardır. İslâm tarihinin öncelikli görevi, geçmişte meydana gelen olaylarla ilgili doğru bilgileri ortaya çıkarmak ve bu bilgilere dayalı olarak doğru sonuçlara ulaşmaktır. Bu işleviyle İslâm Tarihi; ilahiyatla ilgili bilim dalları için gerekli olan alt yapıyı hazırlamaktadır.

Bütün akademik alanların olduğu gibi İslam Tarihi'nin de kaynak ve yöntemlere ilişkin çeşitli problemleri vardır. Bu problemlerin ortaya çıkardığı olumsuzlukları aşmak her İslam tarihçisinin önemli bir sorumluluk ve yetkinlik alanıdır.

KAYNAKÇA

- AKYÜZOĞLU İlyas, *İbn-i Miskeveyh Ve Tarih Anlayışı*, Ankara Ün. Sosyal Bilimler Enst. İslam Tarihi ve Sanatları (İslam Tarihi) Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2003.
- ARSLAN Ahmet, *İbn Haldun*, Ankara 1997.
- AYCAN İrfan - SÖYLEMEZ M.Mahfuz, *İdeolojik Tarih Okumaları*, Ankara 1998.
- AYCAN İrfan, "İslâm Tarihinin Kaynaklarıyla İlgili Problemler ve Çözümüne İlişkin Bazı Düşünceler", *İslami İlimlerde Metodoloji (Usul) Mes'elesi*, İstanbul 2005, II, 878-890.
- el-CEMEL Şevkî, *İlmü't-Târîh*, Kahire 1982.
- ÇELEBİ İlyas, "Fiten ve Melâhim", *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 149-153.
- ÇETİN Nihad M., "Arap (Edebiyat)", *DİA*, İstanbul 1991, III, 298-299.
- ed-DÛRÎ Abdülaziz, *Bahsün fî Neş'eti İlmi't-Târîh inde'l-Arab*, Riyad 2000.
- FARUQÎ N.A., *Early Muslim Historiography*, Delhi 1979.
- FAYDA Mustafa, "İbn İshak", *DİA*, İstanbul 1999, XX, 93-96.
- FAYDA Mustafa, "Siyer Sahasındaki İlk Telif Çalışmaları", *Uluslararası I. İslâm Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, İzmir 1985.
- GİBB Hamilton A.R., *İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, çev. K.Durak-A.Özkök-H. Yücesoy-K.Dönmez, İstanbul 1991.
- GOLDZİHER I., *Klasik Arap Literatürü*, çev. Azmi Yüksel-Rahmi Er, Ankara 1993.
- GÜNALTAI M.Şemseddin, *İslâm Tarihinin Kaynakları*, haz.Yüksel Kanar, İstanbul 1991.
- HAMÂDE Faruk, *Mesâdiru's-Sîre*, Rabat 1989.
- HEARNshaw J.C., *İlmü't-Târîh*, çev. Abdülhamid el-Abbâdî, Mısır 1937.
- HİZMETLİ Sabri, *İslam Tarihçiliği Üzerine*, Ankara 1991.
- HİZMETLİ Sabri, *İslam Tarihi*, Ankara 2001.
- HOROVİTZ Joseph, *el-Meğâzi'l-Ülâ ve Müellifühâ*, terc. Hüseyin Nassâr, Mısır 1949.

- HUART Clément, *Arap ve İslam Edebiyatı*, çev. Cemal Sezgin, Ankara (ty).
- İBN HALDUN Abdurrahman *Mukaddime*, Beyrut 1998.
- İBN HALDUN Abdurrahman, *Kitâbü'l-İber*, Beyrut 2006.
- İBN İSHAK, *Sîretü İbn İshak el-Müsemâm bi Kitâbi'l-Mübtede' ve'l-Meb'as ve'l-Megâzî*, thk. Muhammed Hamidullah, Konya 1981.
- KURT Hasan, "Taberî'nin Tarih Anlayışı", *İslâmî İlimler Dergisi*, 2008, C. III, S. 2, s. 89-103.
- KÜTÜKOĞLU Mübahat S., *Tarih Araştırmalarında Usûl*, İstanbul 1991.
- MAKRİZÎ, *el-Mevâiz ve'l-İ'tibâr fî Zikri'l-Hitât ve'l-Âsâr*, thk. Emin Fuad Seyyid, London 1995.
- MARGOLIOUTH D.S., *Lectures on Arabic Historians*, Delhi 1977.
- ÖZ Şaban, *İslâm Tarihi Metodolojisi*, İstanbul 2010.
- ÖZDEMİR Mehmet, "İslâm Tarihi Araştırmalarında Yöntemle İlgili Bazı Mülâhazalar", *İslami İlimlerde Metodoloji (Usul) Mes'elesi*, İstanbul 2005, II, 914-944.
- RASUL Gholam, *The Origin and Development of Muslim Historiography*, Dhaka 1984.
- ROSENTHAL F., *İlmü't-Tarih inde'l-Müslimîn*, terc. Salih Ahmed el-İllî, Beyrut 1993.
- es-SEHÂVÎ Muhammed b. Abdurrahman, *el-İ'lan bi't-tevbihi li-men zemme ehle't-tarih*, thk. M. Osman el-Huş, Kahire 1989.
- es-SEHÂVÎ, *Kitâbu't-Tıbrul-Mesbûk fî Zeyli's-Sülûk*, Kahire (ty).
- SARIÇAM İbrahim - ÖZDEMİR Mehmet, *İslâm Tarihine Giriş*, Yayınlanmamış Ders notları.
- SARIÇAM İbrahim, "İslâm Tarihinin Kaynaklarıyla İlgili Problemler ve Çözümüne İlişkin Bazı Düşünceler", *İslami İlimlerde Metodoloji (Usul) Mes'elesi*, İstanbul 2005, II, 891-904.
- SÖYLEMEZ Mahfuz, "Klasik Dönem İslam Tarihçilerinin Tarih Anlayışı", *İslâmî İlimler Dergisi*, C. III, Yıl: 3, S. 2, Güz 2008, 25-27.
- es-SÛBKÎ Taceddin, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, thk. Abdülfettah Muhammed el-Halevi-Mahmud Muhammed et-Tenâhî, (?) 1964.
- ŞÂKİR MUSTAFA, *et-Târihu'l-Arabî ve'l-Müerrihûn*, Beyrut 1983.
- ŞEKER Mehmet, "Neden 'İslam Tarihi'?", *İSTEM*, I/ 2, (2003), 69-70.
- ŞULUL Kasım, *Kafiyeci'de Tarih Usulü*, İstanbul 2003.
- TOGAN Zeki Velidi, *Tarihte Usûl*, İstanbul 1985.
- el-VÂFÎ Muhammed Abdülkerim, *Menhecü'l-Bahs fî't-Târih ve't-Tedvinü't-Târihi inde'l-Arab*, Bingazi 1998.
- VÂKIDÎ Muhammed b. Ömer, *Kitâbü'l-Megâzî*, thk. Marsden Jones, Beyrut 1984.
- VIDA G. Levi Della, "Sîre", *İA*, İstanbul 1967, X, 700.
- YAVUZ Yusuf Şevki, "Delâilü'n-Nübüvve", *DİA*, İstanbul 1994, IX, 115-117.